

O výhodách a nevýhodách romantizmu v nacionalizme

TIBOR PICHLER, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Historik Daniel Rapant kedysi v súvislosti so slovenskými dejinami konštatoval, že v roku 1918, založením Československej republiky vlastne všetko začína. Nemýlil sa. Slovensko sa vtedy v pravom slova zmysle zrodilo: získalo svoj geograficko-politický tvar, stalo sa teritoriálno-politickou entitou, jeho obyvateľstvo získalo všeobecné a tajné volebné právo, ktoré inkludovalo aj ženy, čo v Európe nebola až taká samozrejmosť. Slovensko sa akoby šmahom konštituovalo, na pozadí veľkého vojnového konfliktu, ktorý rakúsko-uhorské súštie neprežilo. Paradoxne sa tak naplnili fantasticko-fatalistické očakávania mnohých národovcov, ktorí počítali so zmenou pomerov v súvislosti s historickou krízou veľkých rozmerov. Slovensko sa inštitucionalizovalo jedným veľkým konštitučným aktom ako súčasť väčšieho štátneho celku prakticky vyjednaného a vybojovaného v zahraničí. Nadobudlo inštitucionálne formy, ktoré malo naplniť životom a vývojom. Novozaložený štát bolo treba dotvoriť a ustáliť. Rok 1918 priniesol zmenu, ktorá nevznikla zo silného rastu nového, ale z kolapsu a neschopnosti starého, to znamenalo otvorenie priestoru pre rozvoj toho, čomu zrušené pomery bránili, ale aj výzvu pre elity i samotných občanov.

Zamyslime sa však nad Rapantovým diktom – ak všetko vlastne začína v roku 1918, čo bolo predtým, čo sa zrodilo v 19. storočí? Nuž toto storočie na prvý pohľad politicky mnoho „nevynieslo“ a používajúc shakespearovské slová, mohlo by sa rezignujúco povedať, márna politiky snaha. Ale bolo to naozaj storočie márne? S Hurbanom Vajanským by sa dalo konštatovať, že to bolo obdobie *probovania*, čas skusov intelektuálnych i politických. Alebo inak povedané, toto storočie má v národovných dejinách dôležité miesto ako kapitola s charakterom prolegomien. Má fundáciu hodnotu pre svet konceptov a symbolov slovenskej kultúry a politiky. Je to obdobie klasických slovenských národovcov a vzdelaneckého nacionalizmu. Ide o dobu, v ktorej sa myslelo a konalo hlavne romanticky. Zrodila sa v ňom slovenská politika, ale predovšetkým nový spisovný jazyk a na ňom stavajúca literatúra, azda najväčší počin. Možno povedať, že romantizmus ako štýl myslenia prevažoval nad realizmom a realizmus politických konceptov ako napríklad v Palárikovom prípade nevedel k úspechu, čo nespočívalo v chybnosti myšlienkového postupu, ale skôr v štrukturálnych predpokladoch národného hnutia. Slovenskí, mentalitou i programom, romantickí, maximalistickí národovci sa dodatočne legitimizovali ako tí, ktorých „potvrdila história“, ako sa tak pekne romanticky hovorí. Ich počiny sa vyznačovali signálnym charakterom. Slovenský romantický politický maximalizmus charakterizovala snaha dosiahnuť od zvrchovanej politickej inštalácie uznanie poskytnutím všetkých inštitucionálnych foriem národného života. O tomto sú Žiadosti slovenského národa – ide o politickú romantiku par excellence, ktorá, ako si to mnohí všimli, medzi nimi aj Seton-Watson, sa nestarala o to, na čo stačia vlastné sily. Opakom bol evolučný scenár postupného rastu, stupňovitým dobýjaním a zabezpečovaním pozícií, ako to vyjadril Ján Palárik, Viliam Pauliny-Tóth i Miloš Štefanovič. Pre politických evolucionistov platia slová Andreja Sládkoviča – „najskôr korene, potom strom“ – alebo Samuela Ormi-

sa: „potreby, námery naše velikánske, k nim prostredkŭv žádných nemáme“, a preto odporučal „zatisnime želé srdce svého, nevyjevujme nespokojnost nějakú, kteráž k cíli nevede, ale budujme odspodku“.¹ Ale Ľudovít Štúr býval tiež národným evolucionistom, skôr než sa stal národným revolucionárom.

Keď si prečítame článok Bohdana Pavľu Pokrokovost' a konzervatívizmus, na Slovensku v revue *Prúdy* vydávanej od roku 1909, snažiacej sa o rozvlnenie stojatých vôd slovenského kultúrneho a politického života, zistíme, že začína odmietnutím štúrovského myslenia ako konzervatívneho, romantického, ideologického, nepracujúceho so skúsenosťou. Štúr na začiatku 20. storočia nebol zdrojom inšpirácie. Bolo by zaujímavé sledovať dejiny interpretácií Štúrovho myslenia v dejinách slovenskej kultúry a politiky, čo je ešte nespracovaná téma. V súčasnosti je Štúr ikonou slovenských dejín a jedným z najznámejších slovenských osobností. Menom a podobizňou. Nemožno však povedať, že by jeho spisy boli známe a čítané. Chýba aj jeho ultimatívna biografia, rovnako ako ďalších postáv slovenských dejín, čo je zarážajúce, osobitne vzhľadom na silnú verejnú predilekciu v národných dejinách. Štúr je klasickým reprezentantom romantického nacionalizmu, hoci nemožno poprieť, že mal aj pozoruhodné realistické obdobie, v časoch predmarcových, keď vydával *Slovenskĕ národňĕ novini* a kriticky písal o nedostatkoch domáceho verejného života, o chýbajúcom duchu pospolitosti, o nezájme o veci verejné a spoločné, o rodinkárstve, o servilnosti, o horizonte neprekračujúcom okruh rodiny a známych, o neschopnosti politickej, o neschopnosti byť sebou samým. „Národ odvykol celkom od pospolitosti, ona sa mu celkom neznámou stala, zato ale tým viac zbujnel život domáci a na tomto si Slovák hodne na pokoj ustlal. So životom týmto domácim rozvili sa pravda, všetky jeho cnosti ale aj necnosti: utvrdila sa pokojamilovnosť, pracovitost', starostlivosť o svojich, ale vzrástla aj uťahovanost', poddávajúcnosť, sebeckto, o vyššie veci nedbajnosť, psota duchovná.“²

Je paradoxné, že Štúr je v súčasnosti príkladom politického romantizmu, ale pred rokom 1848, v spomínanom období vydávania *Slovenských národných novín* bol ešte naslovovzatým evolucionistom. Bol si vedomý, že „stvorenie“ národa, t. j. jeho inštitucionálne sformovanie nemôže byť vecou okamžikov, ale je vecou dlhodobého vývoja. Písal, že „život národov prenáhliť sa nedá, ale keď sa má podariť, miernym krokom len ísť môže a že to, čo je lepšie ako huba, za noc nevyrastá“.³

Tento druh sociologického realizmu však pre slovenské 19. storočie nebol rozhodujúci, tak ako ani ďalšie „teoreticky“ realistické koncepty slovenských národovcov Jána Palárika alebo Jonáša Záborského zamerané na národne podloženú občiansku emancipáciu jednotlivcov prostredníctvom ich vzdelanostného a zručnostného uschopenia. Je zarážajúce, do akej miery existovala priepasť medzi ľuďom a vzdelancami, ktorí sa ho chceli ujať. Jonáš Záborský o tom vedel svoje, ako sa o tom presvedčí každý, kto si prečíta *Panslavistického farára*.

¹ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu*. I. zv (1848 – 1867). Ed. F. Bokes. Bratislava, 1962, s. 123.

² ŠTÚR, Ľ.: *Dielo v piatich zväzkoch*. I. Politické state a prejavy. Bratislava, 1954, s. 120.

³ Štúr, c. d., s. 34.

Pre 19. storočie je v strednej Európe charakteristický romantický podfarbený nacionalizmus. Romantizmus je podhubím nielen slovenského ale aj susedných nacionalizmov. Dalo by sa povedať, že romantizmus ako štýl myslenia je duchovnou výzbrojou nacionalizmov, ktoré štartujú z pozície politicky bezvplyvného, inštitucionálne neetablovaného, prostredníctvom vzdelaneckej vrstvy aspirujúceho, ešte neuznaného spoločenstva. Reprezentanti takéhoto spoločenstva postrádajú materiálnu bázu, chýba im ukáznosť vo svete v tom francúzskom slova zmysle, t. j. tam, kde sa o niečom rozhoduje; tam, kde sa reprezentuje: nie sú teda hráčmi v mocenskej súťaži, a keď píšu, tak nie priamo politicky, ale nepriamo poeticky a „historicky“; sú advokátmi nových skutočností alebo ako presnejšie písal Alexander Matuška, sú tvorcami nových skutočností. Ponajprv však projektantmi. To platí aj pre slovenský prípad.

Romantický nacionalizmus je slovami Hannah Arendt *kmeňový nacionalizmus*, to, čo tvorí kmeňový národ, sa skrýva v postuláte jeho ducha, nie v inštitúciách. Národným spojivom nie je ústava a inštitúcie istého teritória, ale niečo vnútorné, identita národa je daná nie jeho vonkajším, ale vnútorným jedinečným a partikulárnym ustrojením. Byť sebou samým, stať sa z nesubjektu subjektom je legitímne, pokiaľ sa v úsilí o získanie príslušných práv jednotlivec nepodriadiuje kolektívne postulovanej ako všepohlcujúci celok zbavujúci individuum možnosti voliť a rozhodovať sa podľa vlastného vkusu a vôle. Charakteristickou črtou romantického nacionalizmu je túžba po vyjadrení seba a záľuba v dejinách, ktorá predchádza snahe o kultúrnu a politickú inštitucionalizáciu aspirujúceho národa. Na mieste politických pojednaní figurujú filozofie dejín, priestor dejín prekrýva priestor politiky. Je zároveň zaujímavé, že národné celky, ktoré sú aktuálne bezmocné, sa historicky imaginujú ako mocné, ako tie, ktorým patrí budúcnosť, a dejiny vôbec sa vnímajú ako priestor súťaže etnicky ustrojených národov. V dôsledku toho politika prestáva byť vecou záujmov, ale premieňa sa na vec akýchsi konfliktov metafyzik moci a esencialisticky chápaných, často mesianistických nacionalizmov.

Romantizmus ako štýl myslenia je výrazom protestu proti tomu, čo je, túži zmeniť pomery, a ak je projektovaný na národ, tak chce jeho uznanie, jeho presadenie sa v skutočnosti, chce jeho dejinotvornú subjektivitu, je intelektuálnou operáciou, ktorá robí prostredníctvom mýtov a poézie z ešte slabého silného; romantizmus je v pravom slova zmysle oživovacou technikou, ktorá chce preltiť skutočnosť niekedy sprava, niekedy zľava. Romantizmus má proteovský charakter. O tejto jeho užitočnej, povzbudzujúcej, takpovediac obrodzujúcej či obrodnej funkcii nemôže byť pochyb, otázkou však je, či je dlhodobo priaznivou stratégiou. Môže sa totiž vo svojej preexponovanej podobe zvrátiť aj v škodlivú stratégiu, vtedy vedie k škodlivému nere realizmu a generuje nerealistickú, nevecnú mentalitu, falošný obraz seba samého, ako aj neschopnosť triezveho úsudku. Ak by sme mali uvažovať o úžitku a škodlivosti romantizmu ako štýlu nacionálneho myslenia, mohli by sme konštatovať jeho schopnosť (psychicky) tonizovať slabšieho, ukrivdeného, znevýhodneného, za svoje osobnostné práva bojujúceho, ale existuje aj určitá hranica, po prekročení ktorej sa nadsádzka, preháňanie a mýtotvorné potvrdzovanie seba samého môže preklopiť v netolerovateľnú nepravdu, fanfarónstvo a neschopnosť poznávania a súdenia. Vtedy vedie k strate zmyslu pre skutočnosť. Zdá sa, že pretrvávajúci romantizmus je symptómom nezrelosti, dôsledkom pocitu neistoty. Nebezpečnou tenden-

ciou kmeňového nacionalizmu je jeho tendencia exkludovať „inakých“, „nenárodných“, vidieť nepriateľa takpovediac bytostne, nie záujmami iného. Osobitne povážlivým sa stáva vtedy, keď, ako to vystihla Hannah Arendt, premieňa štát z inštitúcie, ktorá je alebo má byť nástrojom zákona, práva a ochrany svojich občanov, na inštitúciu, ktorá je nástrojom národa.

V súvislosti so snahou prekonať úskalia kmeňového nacionalizmu mi napadá príklad Tomáša Garrigua Masaryka, zakladateľa Československej republiky, ktorého možno pokladať za najväčší politický talent strednej Európy 20. storočia. Jeho myslenie presahuje limity českého nacionalizmu, má stredo európsku politickú dimenziu a je veľmi inštruktívny pri zaoberaní sa problémom pre náš kút Európy charakteristického kmeňového nacionalizmu. Masarykovou snahou bolo formovať partikularistický nacionalizmus v smere univerzalizmu a v štáte videl civilizačný výdobytok, ktorý je čímsi viac než len nástrojom národa. Masaryk bol mužom myšlienky i činu. Hoci vyšiel z akademického prostredia, jeho snahou bolo konať. Jeho myseľ dlhodobo zamestnávala otázka lídra v spoločnosti a v dejinách. Líder sa neobmedzuje na každodenné politické dianie, ale naopak je človekom, ktorý formuluje ciele, vyznačuje sa osobnou integritou, je schopný skladať účty a niesť i uniesť zodpovednosť. Masaryk paradigmaticky rozpoznal závažné neduhy stredo európskych kmeňových nacionalizmov: romantické falšovanie histórie, nekritickú mentalitu ako aj antisemitizmus. Identifikoval tak najväčšie plagiáty 20. storočia, osobitne v strednej Európe. Proti nim odvážne verejne vystúpil a domnievam sa, že by nikdy nebol súhlasil s podpisom mníchovskej zmluvy. Masaryk mal vyvinutý zmysel pre hodnotu zásadného činu pre duchovnú domácnosť národa a občanov. Hoci bol stúpencom humanitnej filozofie, nebol na žiaden pád pacifistom a vedel, kedy sa treba brániť silou zbraní a nevyhýbať sa vojne. Bol zástancom neromantického, vecného, ak to tak možno nazvať, hrdinstva, konajúceho neokázalo na základe zdôvodneného presvedčenia. Sám svoju doktrínu označoval ako realizmus. Bol to realizmus, ktorý reprezentoval stred, odmietal konzervativizmus/historizmus a radikalizmus, rešpektoval skutočnosť a jej poznávanie, avšak vyznačoval sa aj snahou o uskutočňovanie istého humanitného ideálu, ktorý v Masarykovom chápaní nebol neživotnou fikciou a planým idealizmom, ale kódom zodpovedného, angažovaného občiansko-individualistického postoja. Národné sa završovalo v občianskom. Zamýšľal sa nad možnou veľkosťou „malonárodných“ nacionalizmov – nachádzal ich vo vnútornej sile a vzdelanosti. Z Masarykových spisov, osobitne z *Hovorov*, ktoré vydal Karel Čapek, veľmi silne zaznieva nevyhnutnosť osvojenia si občianskej zdatnosti, a to konštatoval nielen pre „štátotvorný národ“, ale aj pre menšiny, pretože boli vystavené sociologicky rovnakej situácii. V slovenských myšlienkových dejinách azda len Dominik Tatarka s takou uvažnosťou opakoval diktum *civis rei publicae sum*.

Rozprávajúc o Masarykovi, by som rád spomenul jeho romanticky znejúcu devízu „pravda zvíťazí“ a jeho nechť voči klamaniam ako k životnej stratégii. Táto devíza znie našim postmoderným ušiam, navyknutým skôr na platnosť opaku, možno akosi divne. Zdá sa mi, že ju netreba chápať romanticky a pateticky, ale skôr vecne – skutočnosť sa nedá dlhodobo preľstievať. Pravda je moc. Kto ju nectí a nepridŕža sa jej v príslušnej miere, stráca a napokon prehráva. Pritom nejde o absolútnu pravdovravnosť; lešť, úskoky sú v istom zmysle tolerovateľnou výbavou súťaživej ľudskej verbálnej i inej praxe, v na-

šom kontexte však ide o to, že skutočnosť nemožno dlhodobô a systémovo beztriestne znásilňovať. Skutočnosť, ako písal Milan Hamada na základe skúsenosti s totalitarizmom, nemožno vnucovať. Čtenie pravdy, výkonnosť a civilizovanosť spolu súvisia. Rok 1968 a Pražská jar, ktorých výročie pripadá na tento rok, sú historicky významné nielen ako pokus o kolektívne sebaoslobodenie končiaci tragicky, ale predovšetkým ako vyvrcholenie úsilia o odmietnutie ideologického nazerania na skutočnosť a jej skresľovanie. Literárne stvárnený proces sebaoslobodzovania možno sledovať v Tatarkovom *Démonovi síhľasu* – v pôsobivej kritike totalitarizmu. Súčasťou tohto procesu, ktorý sa snažil oslobodiť násilne kolektivizovaného a na nástroj historickej nevyhnutnosti degradovaného jednotlivca a vrátiť mu dôstojnosť, slovo, svedomie i pocit zodpovednosti je aj dielo antiromantika Milana Hamadu, ktorý vždy brojil proti prekryvaniu skutočností ideologicky sankcionovanými postupmi.